

Magnusson, Thomas, 2019. *Makt och pengar i frihetstidens Sverige. En oligarkis triumfer och slutliga nederlag 1720–1766*. Göteborg: Daidalos.

Anmälan av Svante Norrhem

I Thomas Magnussons bok *Makt och pengar i frihetstidens Sverige* (2019) beskrivs hur vad som betecknas som en oligarki växte fram under den första halvan av frihetstiden. Detta skedde genom vad Magnusson kallar en legering mellan grosshandlareelit och ämbetsmannaaadel. Bokens hypotes är att denna maktelit gynnade sina materiella egenintressen genom att tillägna sig allmänna, statliga medel inom en rad områden. Detta skedde mot bakgrund av merkantilistisk ekonomisk politik där starka stats- och privatintressen underminerade traditionella strukturer. Kronans akuta behov av medel i början av den undersökta perioden ledde till skatteköp, vilket i sin tur gav upphov till en omfördelning och koncentration av jordäggande. I de nya motsättningar som skapades i denna förändringens tid sammansmälte alltså ekonomiska intressen mellan borgerskapet och adeln: Magnusson menar att ett femte stånd de facto växte fram och att detta – som också kan benämnas oligarkerna – skapade sig och behöll en stark maktställning från 1720 till 1766. I samband med 1738–39 års politiska förändringar stärktes denna ställning och Magnusson talar om ett ”maktövertagande” och om hur oligarkerna rentav kom att ”ockupera statsorganen” (s. 293). Med användandet av begrepp som femte stånd och oligarker, och uttryck som maktövertagande och ockupation framstår det som att Thomas Magnusson vill komma med ett nytt sätt att betrakta den frihetstida politiska och ekonomiska utvecklingen.

I undersökningen ställs två huvudfrågor:

Varför mobiliserades inget effektivt motstånd mot oligarkerna långt före 1765–1766?

Varför led oligarkerna nederlag 1765–1766? Vad gjorde att opinionen vid den tidpunkten svängt så radikalt till deras nackdel?

Begreppet oligark för tankarna till Ryssland under Boris Jeltsins era då ett fåtal personer berikade sig på statliga kontrakt och på övertagande av statliga företag. Likheterna med hur oligarkerna under den svenska frihetstiden beskrivs är flera, inte minst hur ekonomiska och politiska intressen vävs samman. Det de svenska oligarkerna riktade in sig på var att, med Magnussons ord, tappa

av statliga intäktskällor. Ett konkret exempel på detta är när de statliga tullinkomsterna 1726 utarrenderades till det privata bolaget Tullarrendesocietet. Grundidén var att sälja andelar i bolaget till förmögna investerare och sättet att organisera det hela avtalades så skickligt under de första två fyraårsperioderna att det i princip inte gick att gå med förlust. Delägarna kunde vara säkra på att tjäna pengar.

En förutsättning för att den här sortens ekonomiska verksamhet skulle uppstå var just sammanblandning mellan ekonomiska och politiska intressen. Det var också därför det var nödvändigt för oligarkerna att med hjälp av mutor tillskansa sig kontrollen över centrala ämbeten som kunde garantera att beslut fattades som skapade nya förutsättningar för vinstgivande verksamheter – staten skulle tappas på pengar där det gick.

Att den beskrivna utvecklingen fick fortgå under flera årtionden är svår-förklarad menar Magnusson. En orsak kan vara att motståndet var för svagt och splittrat. Den klassiska motsättningen mellan små och stora jordägare, det vill säga bönder och jordägande adel, gjorde att oppositionen saknade gemensamma intressen. Det fanns visserligen protester mot utarrenderingen av tullinkomsterna vid 1734-års riksdag, vilket begränsade möjligheterna att tjäna pengar något. Vidare menar Magnusson att protesterna 1743 delvis grundades i ett motstånd mot hur ökade tullar slagit mot bönder. Men inga protester lyckades bryta oligarkernas makt förrän 1766. En viktig del för framgången menar Magnusson var kungamaktens roll. Förutom kontrollen över ämbetsverken och den ekonomiska lagstiftningen spelade en brett utbredd föreställning om kungens höghet in. Magnusson pekar på att det fram till statskupsförsöket 1756 fanns en övertro bland allmogen på kungens makt och att detta missförstånd bidrog till att gynna oligarkerna. Med hänvisning till att kungen stödde deras politik minskade viljan att motsätta sig den. Ytterligare skäl till oligarkernas starka ställning var, menar författaren, att enskilda personer som Thomas Plomgren och Gustaf Kierman hade en så stark ställning inom borgarståndet att de lyckades hålla motståndare inom ståndet på mattan.

Oligarkernas maktförlust 1766 tillskrivs i hög grad mobiliseringen av motstånd från nationalekonomiska experter. Anders Nordencrantz och Anders Chydenius lyfts fram som främsta exempel. Genom agitation som påbörjats redan på 1750-talet lyckades Nordencrantz, Chydenius och andra som motsatte sig ekonomisk reglering – som gynnade oligarkerna – få genomslag i den allmänna opinionen hävdar Magnusson. Centralt i experternas kritik, menar Magnusson, var dock inte att kritisera oligarkernas ekonomiska politik i sig utan snarare missbruket av den politiska strukturen och samhällsekonomin som de ägnat sig åt.

Begreppet oligark är centralt i studien och förtjänar därför en stunds eftertanke. Enligt en allmänt vedertagen definition – Svenska Akademiens Ordbok – är en oligarki ett fåtalvälde och en oligark en av ledarna i detta välde.

Magnusson argumenterar för att begreppet är användbart eftersom det syftar på en begränsad krets som utövade en egennyttig maktutövning i en försvagad samhällsfunktion. Begreppet oligark är också bra menar han för att dess makt i allt väsentligt utövades över rådande ståndsdoktriner (s. 44). Det är intressant att Magnusson velat hitta ett begrepp för just detta ståndsovergripande i en ny tid, men ett problem, menar jag, är oklarheten över vilka som faktiskt tillhörde kretsen av oligarker. Magnusson själv menar att det vore svårt, "kanske till och med missvisande" (s. 44) att ange vilka som tillhörde gruppen. Några har dock definierats som oligarker, bland andra framträdande personer som Carl Gyllenborg, Carl Gustav Tessin samt medlemmar ur släkterna von Höpken och Fersen. Det används också uttryck som "oligarkernas ledning" och "oligarkins ledarkrets" (s. 44) dock utan att specificera vilka dessa var. Vagheten är störande i en studie som gör anspråk på att ha ringat in en ledande grupp som utgjorde en central maktfaktor under mer än fyrtio år. Eftersom en del namn trots allt figurerar i texten och då omnämns som oligarker borde det ha gått att tydligare ringa in vad som enligt Magnusson krävs för att tillhöra den elitgrupp han vill studera. Nu får vi nöja oss med en mer svepande definition: i centrum för vad som konstituerar en oligark står att denne ska ha haft ett materiellt egenintresse som främjades genom en viss politik, och en oligarkanhängare är de som argumenterar i linje med "dokumenterade" oligarker (s. 64). I slutet av boken finns en lista över personer som anges som antingen "olig." eller "anti-olig.". Det framgår däremot inte vilka av det drygt hundratal personer som fått beteckningen "olig." ska betraktas som oligarker eller som oligarkianhängare.

Vagheten kring vilka oligarkerna var gör också att uttryck som "Lagmannen Olof Malmerfeldt, ivrig kritiker av oligarkerna" (s. 177) blir svåra att värdera när man inte vet vilka oligarkerna var vid den tidpunkten. Är det oligarkerna som sådana Malmerfeldt var kritisk mot eller var det den politik som den styrande eliten förde han opponerade mot? I detta fall hänvisas i fotnot till Nordisk familjebok (1912) men läser man om Malmerfeldt där framgår att han var opponent mot hattregimen.

Vad gäller bokens slutsatser är en att oligarkerna genomförde en ockupation av ämbeten vilket ledde till att de kunde förmera egenintresset. Det finns inga skäl att betvivla att ämbeten kunde tillskansas genom korrupktion men om man ska leda i bevis att oligarkerna kom att "ockupera statsorganen" hade det varit bra med en mer systematisk och konkret genomgång. Vilka delar av statsapparaten talar vi om? Vilka ämbeten specifikt? Detta borde enkelt kunnat listas. Vilka personer som antingen själv var oligarker, eller stod oligarkerna nära, handlar det om? Hur många? Talar man om ett sådant maktövertagande borde det ha gått att tydligt namnge vilka personer det handlar om. Jag menar inte att påståendet om ett aktivt agerande för att tillskansa sig makt i sig är orimligt – detta sker ständigt – men jag menar att det inte är bevisat. För 1730-talet bygger slutsatsen på Johan Arckenholtz klart färgade berättelse (vilket

Magnusson föredömligt diskuterar) och det hela kokar ner till ett enda konkret exempel nämligen att Erland Broman utsågs till assessor i Kommerskollegium. Allt i övrigt är allmänna påståenden från Arckenholtz sida om korrupktion. Inga namn eller ämbetstitlar nämns. Från 1760-talet finns nästa exempel: Gustaf Fredrik Gyllenborgs köp av en kammarrådstjänst. Även från denna tid presenteras i övrigt allmänna påståenden om korrupt beteende men utan konkretion: vilka personer och vilka ämbeten framgår inte. Att perioden var korrupt i meningen att det gick att inofficiellt köpa sig ämbeten räcker enligt min mening inte för att underbygga påståendet om en ockupation av statsorganen. När man inte vet vilka ämbeten det handlar om eller vilka innehavarna var är det också svårt att ta steget vidare och hävda att detta fick betydelse för oligarkernas maktutövning.

En annan slutsats som är problematisk gäller svaret på varför oligarkerna slutligen förlorade sin maktposition. Magnusson pekar här på att argumentation från tidens nationalekonomiska experter – och här nämns särskilt Anders Nordencrantz och Anders Chydenius (s. 295) – spelade en avgörande roll för att påverka den allmänna opinionen. Bortsett från att sådant är svårt att leda i bevis med säkerhet noterar man att vad gäller Nordencrantz så avses bland annat den kritik han framförde i sina ”kända publicerade skrifter” (s. 294). Vilka texter som hade denna stora inverkan på folkopinionen framgår dock varken av noter eller i referenslistan. Hur slutsatsen har kunnat dras är därför oklart.

Boken belastas av också en annan vaghet. I beskrivningen av andras forskning framgår det inte alltid vem det är författaren syftar till. Svepande uttryck som ”Ofta möter man uppfattningen” (s. 55), ”I den tidigare forskningen råder samstämmighet” (s. 60), ”det är väl känt” (s. 96, 103) används för att beskriva forskning men utan att referens anges. Jag delar inte helt Magnussons påstående att det han relaterar är så väl känt. Exempelvis är det i och för sig känt, som Magnusson hävdar, att en del forskning visat att frihetstidens utrikespolitik styrdes av utländska medel, men det kunde ha belagts. Detta i synnerhet som betydelsen av denna utländska inblandning inte är entydig, vilket visats av exempelvis Michael Metcalf.

De forskare Magnusson talar med och knyter an till finns med få undantag inom en äldre forskningstradition. Malmström (1895–1901), Stråle (1884) och Stavenow (1907) är exempel på detta. Jag tillhör dem som menar att vi inte ska glömma äldre forskares arbeten så jag har ingen invändning mot att dessa används. Däremot menar jag att studien hade vunnit på en tydligare koppling till den rätt rika forskningen om frihetstiden som tillkommit senare. Som det är nu bygger stora delar av analysen enbart på källbeskrivningar med nedslag i äldre litteratur (kap. 6 om manufakturerna är det tydligaste exemplet på detta). Det saknas i hög grad en diskussion i relation till andra forskningsresultat. Kanske beror det på att författaren något lättvindigt avfärdat senare studier

som alltför postmodernt influerade (s. 25). Om det är det som gör att forskning av Marie-Christine Skuncke (mutor, nätverk, politisk kultur), Patrik Winton (politisk praktik, finanspolitik), Michael Metcalf (utländsk korruption i Sverige) eller Martin Almbjär (den frihetstida riksdagen) med flera inte omnämns är mer oklart. Karin Sennefelts studie av dalupproret – ett uppror som behandlas relativt ingående i Magnussons bok – refereras inte utan kommenteras endast som forskning som ”inte bör underskattas” (s. 25). Sennefelts studier av frihetstidens politiska kultur nämns inte alls.

Det är alltid känsligt att ta sin egen forskning som exempel men jag tar ändå risken. I Peter Lindströms och min egen studie av utländskt inflytande över svensk politik under 1730-talet visar vi hur Frankrike försökte och ibland lyckades påverka tillsättningen av ämbeten. Detta kan tyckas vara en detalj men det sker alltså samtidigt som oligarkernas ockupation av ämbeten äger rum enligt Magnusson. Bilden av korruption delar vi med Magnusson samtidigt som vi ger en delvis annan bild av hur medlemmar ur familjerna Gyllenborg, Höpken och Fersen agerade under just det årtiondet än den bild Magnusson tecknar. Genom att antingen argumentera emot andra forskares slutsatser där dessa motsäger Magnussons eller ansluta till dem där det finns gemensamma ståndpunkter hade Magnussons egna resultat fått ett större värde. Det är synd av flera skäl att Magnusson är så njugg när det gäller att sätta sina resultat i ett större forskningssammanhang. Det vanliga argumentet att relationen till befintlig forskning bidrar till att lyfta fram det nya och originella i den egna forskningen gäller till exempel. Att sätta sina egna resultat i kontext kan för all del också bidra till att man tvingas nyansera sina egna slutsatser. Vad som hade hänt med just den här texten om en tydligare kontextualisering gjorts är svårt att avgöra men under alla omständigheter hade den skrivit in sig tydligare i en pågående forskning om frihetstiden. Magnusson gör det för lätt för sig när han med nästan fullständig konsekvens undviker att relatera till vad som sagts om frihetstidens politiska liv de senaste tjugo åren.

Makt och pengar i frihetstidens Sverige bidrar inte till ny kunskap om den svenska frihetstiden, vilket den kunde ha gjort. Den ger ett alltför essäistiskt intryck där författaren skrivit ned en idé men inte ännu har hunnit läsa in sig på vad andra redan har sagt, och heller inte riktigt hunnit belägga en del av de påståenden som görs. På så sätt blir boken introvert, vilket är synd. Vill man bidra till kunskapen om frihetstidens samhälle och alla dess komplexiteter krävs att uppgiften tas på ett större allvar.